

УДК 502.2(477.63)

Манюк В.В., Манюк В.В.

**Пам'ятки природи Степового Подніпров'я:
історія, сучасність та перспективи**

Розглядаються в історичному ракурсі основні етапи та особливості формування пам'яток природи на території Дніпропетровської області як категорії природно-заповідного фонду, аналізуються причини їх занепаду і пропонуються концептуальні засади щодо зміни суспільного ставлення до пам'яток природи на сучасному етапі.

Ключові слова: пам'ятка природи, природно-заповідний фонд, Степове Подніпров'я.

Рассматриваются в историческом ракурсе основные этапы и особенности формирования памятников природы на территории Днепропетровской области как категории природно-заповедного фонда, анализируются причины их упадка и предлагаются концептуальные подходы к изменению отношения общества к памятникам природы на современном этапе.

Ключевые слова: памятник природы, природно-заповедный фонд, Степное Приднепровье.

Main stages and features of formation of nature monuments in Dnepropetrovsk region are highlighting with historical perspective. Reasons of theirs decline are analyzing; conceptual measures for changing of public relations for nature monuments are proposed.

Keywords: nature monument, nature-protected fund, Steppe Dnieper region.

Пам'ятки природи є одним з ключових понять заповідної справи, але функції цієї категорії в системі суспільних знань і відносин – значно ширше традиційної сфери інтересів охорони природи. Адже саме пам'ятки природи відіграють роль сталих символів, які й формують у свідомості людини цілісні образи рідної природи, рідного ландшафту (так само як і природи й ландшафту взагалі). Будь-яка пам'ятка природи – об'єкт, який може бути чуттєво сприйнятим кожною людиною, чітко описаним, цінності якого є набагато очевиднішими і ясно окресленими у порівнянні з цінностями великих площинних об'єктів природно-заповідного фонду – національних природних парків або заповідників. Саме пам'ятки природи виступають національними символами, невід'ємними атрибутами культурної спадщини, входять до переліку основних, визначальних для нації культурних надбань, інтегруючи природне середовище із середовищем культурним. Власне, пам'ятки природи виступають тими природними маркерами, які прив'язують етнокультурні групи географічно. Стара груша на дідівському подвір'ї, п'ятисотлітній дуб у

найближчому лісі, цілюще джерело, святе озеро, камінь над рікою – усе це символи, з яких складається образ малої батьківщини.

Суттєвою відмінністю пам'яток природи від великих природних комплексів-систем (ландшафтів) є те, що вони не обов'язково можуть бути автохтонними, еталонними ділянками біосфери, а можуть формуватися рукотворно людиною, хоча при цьому самий факт їх присутності у певному просторі стимулює формування більш глибоких зв'язків членів громади із дикою природою в цілому. Кожна територіальна громада володіє власним фондом пам'яток природи так само, як і пам'яток історико-культурних. І цей фонд можливо примножувати або втрачати. З огляду на це, великий інтерес являють собою дослідження пам'яток природи в окремих регіонах не як механічної сукупності ділянок, взятих формально під охорону державою з ініціативи окремих громадян, а як просторово та історично зумовленої складової природної і культурної спадщини. Пам'ятки природи слід розглядати як систему в її динамічному розвитку, аналізуючи чинники, що зумовлюють їх появу, існування та зникнення у певних місцях і в певний час, характер їхнього впливу на формування ментальності тощо.

До цього часу подібний підхід фактично не застосовувався до вивчення пам'яток природи в регіоні Степового Подніпров'я, межі якого географічно охоплюють басейн р. Дніпра в межах степової зони. Дотепер пам'ятки природи як цілісне явище на означених теренах спеціально майже не досліджувалися. Більше того, в останні півстоліття формувалася і дедалі глибшав суспільний стереотип, сутність якого в тому, що Степове Подніпров'я сприймається суто як гірничопромисловий регіон, образ якого ніяк не сумісний із поняттями видатних пам'яток природи, національних парків та заповідників. Однак у той же час є декілька важливих історичних деталей, які якраз слугують наочними свідченнями протилежного.

По-перше, саме для Подніпров'я, а точніше, для теренів колишніх земель запорозьких (Кодацької, Самарської паланок) збереглися дуже важливі для вивчення української історії заповідної справи документи (з архівів Запорозького Коша), які дають уявлення про існування у XVIII ст. системи суспільних противаг, яка з достатньою мірою ефективності забезпечувала збереження особливо цінних ділянок природи (лісових урочищ, нерестовищ, річкових островів) [4]. По-друге, саме тут, на сприятливому ґрунті, виникло і презентувало взірцевий стиль природоохоронної роботи перше в Російській імперії товариство охорони пам'яток природи. (Йдеться про очолюване вчителем П. Бузуком Хортицьке товариство хранителів природи в Олександрівську (Запоріжжі), головним статутним завданням якого було охороняти і зберегти від знищення мальовничі скелі о. Хортиці та берегів Дніпра біля нижніх порогів [13]).

За радянської влади, коли було тільки-но сформовано державне відомство з охорони пам'яток природи наприкінці 1920-х років, не змусили на себе довго чекати накопичені до того моменту пропозиції Дніпропетровської крайової інтелігенції щодо заповідання значної низки ділянок дикої природи, вперше опубліковані в збірнику М. Акімова «Охороняймо пам'ятки природи» [1]. Саме

в Дніпропетровську за новаторської на той час ініціативи місцевого геолога М. Лещенка було проголошено першу в Україні офіційну геологічну пам'ятку природи «Скелі Шевченківського парку» [1; 6]. Отже, ще у перші десятиліття ХХ ст. регіон мав усі передумови для того, щоб стати одним з провідних осередків розвитку заповідної справи і збереження природної спадщини в країні, однак тогочасні можливості не було використано і в наступні понад півстоліття для Степового Подніпров'я настав період глибокого занепаду заповідної справи, наслідки якого виразно відчутні і дотепер, на початку ХХІ ст.

Формування руху за збереження пам'яток природи на межі ХІХ-ХХ століть також відбувалося в непростих умовах, коли регіоном прокотилося декілька хвиль індустріалізації, спричиненої та підсиленої в рази «залізною лихоманкою». Так само не на користь ідеям охорони природи і тим, хто намагався їх прищепити регіональній спільноті, була ситуація в аграрному секторі. Аналіз наукових публікацій того періоду, зокрема тих, які містять детальні описи характеру рослинного покриву, дає змогу оцінити масштаби знищення природних ландшафтів та екосистем: дуже швидкими темпами і фактично безконтрольно вирубувалися ліси (дещо ліпшою, хоча далекою від належної була ситуація лише у державних лісах, які на той час складали невелику частку від загальних лісових площ) [2]. Величезні площі степів перебували під інтенсивним випасанням овечими отарами, і являли собою дуже збиті, деградовані ділянки. Щоправда, в окремих господарствах ще наприкінці ХІХ ст. запроваджувалися принципово інші підходи до господарювання (у маєтках Е. Бродського [7], М. Давидова [8], І. Харіна [9], М. Родзянка [12], М. Ностиця [11]). Але то були поодинокі приклади, причому все ж таки домінуючою мотивацією навіть для таких землевласників залишалася господарська раціональність (збереження родючості ґрунтів, покращення локального кліматичного режиму і т.д.), а не ідеї збереження і підтримки пам'яток природи як місцевих природно-культурних символів. Наприклад, нині добре відомим в Україні є штучний лісовий масив у долині р. Лозуватки («Комісарівський ліс»), закладений Ерастом Бродським у 1870-ті роки, але до серпня 2011-го року ніхто з його дослідників не звертав уваги на те, що в межах штучного одноманітного деревостану збереглися окремі унікальні дерева понад 400-річного віку, які дійсно є надзвичайно цікавими ботанічними пам'ятками правобережного Степового Подніпров'я [5]. Отже, очевидно, що на зламі ХІХ-ХХ століть на теренах тогочасної Катеринославської губернії сформувався достатньо організований громадський рух за збереження дикої природи, провідниками і генераторами ідей у якому були представники місцевої наукової інтелігенції (ботаніки І. Акінфієв, А. Гросгейм, О. Бельгард, зоологи Б. Вальх, М. Акімов, В. Стаховський, І. Барабаш-Нікіфоров, геолог М. Лещенко, вчитель природознавства та мови П. Бузук і багато інших). Ключовою категорією для заповідання тоді була «пам'ятка природи», однак трактувалася воно безумовно ширше і глибше, аніж це є наразі [1]. На неабияке значення пам'яток природи як частини культурної спадщини неодноразово і цілком природно звертали

увагу й видатні гуманітарні діячі того періоду – Я. Новицький, Д. Яворницький, П. Козар, які також ставили питання про необхідність їх збереження так само, як археологічних та інших історико-культурних пам'яток. З кінця XIX ст. й до початку 1930-х років у регіоні також інтенсивно розвивалася «рекреаційна мотивація» створення і збереження пам'яток природи – для забезпечення потреб туристів та рекреантів, тобто саме тоді закладалися уявлення про туристично-атрактивну цінність пам'яток природи. З такої точки зору безумовним лідером у Подніпров'ї були Дніпрові Пороги, які за рівнем атрактивності здатні були задовольнити примхи найвибагливіших міжнародних туристів того часу.

Отже, у період з 1870-х до 1920-х рр. для розвитку підвалин регіональної заповідної справи склалися сприятливі суспільні передумови. Однак подальші події впродовж 1930-1950-х років звели нанівець усі регіональні ініціативи, і за той час було знищено усі надбання в царині охорони природи. До цього часу не вдалося навіть відшукати повний реєстр виявлених, описаних, і взятих на облік пам'яток природи станом на 1929 рік. Про його достовірне існування та масштаби проведених робіт М. Акімов зазначає: «Перелік та навіть короткий опис всіх пам'яток природи, що їх взято на облік Дніпропетровською Інспектурою за три роки її існування, забрали б багато часу та місця» [1, с.22].

Період першого ренесансу заповідної справи змінився періодом глибокого занепаду. Індустріалізація, колективізація, голодомор, репресії та Світова війна – більше ніж достатні причини для пояснення тієї природоохоронної кризи. З другої половини 1930-х років заповідні об'єкти фактично повністю припинили функціонування на теренах регіону. Але головним наслідком того періоду було не стільки скасування природоохоронного статусу пам'яток природи, скільки знищення організованого природоохоронного руху.

Так звана «політична відлига» 1960-х, коли було частково відновлено, а далі й розвинуто на якісно новому рівні мережу заповідних територій України, дещо активувала й дніпропетровську та запорізьку інтелігенцію, але на жаль, відродити втрачене не вдалося і дотепер. Характерно, що першим кроком до створення заповідних територій у 1960-ті роки була організація знову ж таки пам'яток природи. На жаль, наявні документальні свідчення того періоду малоінформативні і знеособлені. Достеменно не відомо, як проходила повоєнна інвентаризація пам'яток природи в Степовому Подніпров'ї, про результати якої згадується у звіті-огляді О. Ющенко з грифом «для службового використання», виданих Українським товариством охорони природи тільки у 1975 р. [15]. У той період заповідна справа не могла розвиватися в регіоні як діалог природоохоронних активістів із владою, і коли б не партійні директиви з Москви та Києва, очевидно, ніяких заповідних об'єктів в регіоні не з'явилося б узагалі. Такий стиль роботи закріпився за регіоном на тривалий час. Місцева владна верхівка не дослухається до природоохоронних ініціатив фахівців, а дослухається лише до наказів щодо заповідання згори, виконуючи їх за своїм

власним баченням. У таких умовах остаточно занепала й місцева ініціатива, громадський природоохоронний рух відновлювався і розвивався дуже кволо.

Як би там не було, але одразу після створення у 1967 р. урядового державного комітету з охорони природи (при Раді Міністрів УРСР) було прийнято низку рішень, у тому числі й Дніпропетровським виконкомом обласної ради «Про пам'ятки місцевого значення» (від 12 жовтня 1967 р.). Саме з цієї дати почався сучасний етап заповідної справи для Дніпропетровської області. За першим рішенням 1967-го року було прийнято поспіль ще декілька подібних документів (обласних рішень та постанов Ради Міністрів УРСР), у 1974 р. в Дніпропетровській області було вже 36 пам'яток природи, а до 1977 р. (47 пам'яток природи) фактично завершено формування тої мережі пам'яток природи, яка проіснувала до теперішнього часу майже без змін. У наступні 1980-ті роки заповідано лише 4 пам'ятки природи [10], а за весь період з 1991-го року і дотепер, тобто за 20 років, у Дніпропетровській області створено лише одну нову пам'ятку природи (найстаріше відоме в Україні дерево культурної груші, яке росте у Кривому Розі у приватній садибі М. Кучми) [5, с.30]. Отже, інтерес до пам'яток природи, або ж, принаймні, до справи їх заповідання, збереження та примноження наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ століття фактично знизився до нульового рівня.

Констатуємо, що подальший аналіз цифр (який відсоток від загального числа заповідних об'єктів регіону складають пам'ятки природи, яку частку складають пам'ятки природи Дніпропетровщини або Степового Подніпров'я в цілому (показники по сусідніх областях тримаються також на стабільно низькому рівні) від числа усіх пам'яток природи в Україні тощо не має будь-якого сенсу, оскільки такі співставлення абсолютно не інформативні. Важливо те, що на пам'ятки природи як такі взагалі «махнули рукою»: адже в останні роки Дніпропетровщину охопила дуже позитивна хвиля створення великих за площею і дійсно у більшості дуже цінних для збереження ландшафтного і біологічного різноманіття заказників. Область здійснила шалений прорив у цьому відношенні, збільшивши загальний показник заповідності у понад два рази. Однак створення таких великих за площею заповідних територій апріорно унеможливує забезпечення їх належним контролем. Також цілком неможливо встановити дійсно заповідний режим, і швидше всього на територіях новостворених заказників буде впроваджуватись режим обмеженого природокористування, але не абсолютно заповідний режим.

Натомість пам'ятки природи потребують якісно інших підходів до себе. Ігнорування їх як категорій може у найближчий час призвести до значних, якщо не тотальних, втрат цієї спадщини. Адже пам'ятки – це вкраплені, дуже маленькі і тому надзвичайно вразливі природні утворення. Більшість із них принципово не можливо відтворити, на відміну від тих природних екосистем, які домінують на землях заказників, заповідників або регіональних ландшафтних парків. Степ, ліс, болото – усі ці природні утворення можуть самовідновлюватися або підтримуватися продуманим природоохоронним менеджментом. Натомість 800-річний дуб, тим більше дивовижну гранітну

скелю відтворити не можливо. Цим пам'ятки природи відрізняються навіть від шедеврів культурної спадщини людства, які все ж таки за певних обставин можна якщо не відтворити, то принаймні реставрувати або реконструювати.

Поступова втрата поняття «пам'ятки природи» як ключової категорії у заповідній справі, що відбулася протягом останніх десятиліть (а ситуація в Степовому Подніпров'ї віддзеркалює загальноукраїнську тенденцію), переведення її у стан другорядних, якщо не останніх, ієрархічно найнижчих одиниць заповідання (порівняно з заповідниками, національними парками, заказниками тощо) – має наслідками подальше духовне відчуження людини від природи, від поняття «малої батьківщини». Відсутність глибинного відчуття власної причетності, фізичної прив'язаності до рідної землі і природи, яка з абстрактного узагальненого поняття втілюється у конкретні об'єкти-символи (дерева, камені, криниці, каньйони, кургани) має наслідком послаблення мотивацій в діях щодо захисту і збереження таких об'єктів.

Дійсно, маємо достатньо таких драматичних прикладів втрат, які в цілому суспільством сприймалися фактично «безболісно». Втрата унікальних, найбільш знакових пам'яток природи, зазвичай, є трагедією невеликої групи людей, а рештою сприймається відсторонено. Крім того, коли з'являється загроза знищення якоїсь пам'ятки природи, у суспільній свідомості спрацьовує поведінковий стереотип «шкода, але вдіяти з цим нічого не можливо». Такий стан речей, можливо, зумовлений ще подіями 1930-х років, коли було затоплено найбільш грандіозну природну пам'ятку Степової України і всього басейну Дніпра – Дніпрові Пороги. Далі – Великий Луг, фактично усі малі степові річки, Самарський бір, річка Оріль – всі знакові природні об'єкти зазнали тотальних антропогенних змін. Втім, достеменно невідомо, скільки і яких втрачено унікальних дерев, криниць і джерел, степових цілин, озер. На жаль, ніхто не вів ніяких «мартирологів» втрат природної спадщини і зокрема – пам'яток природи в регіоні. Знищували не лише перспективні для заповідання, але й діючі пам'ятки природи: в середині ХХ-го ст. втратили найстаріше дерево у степовій зоні України – «графський дуб» у колишніх лісах М. Ностиця біля с. Василівки, у 1970-ті роки навмисне підпалили друге після нього за віком дерево запорозького краю – В'язівський 700-річний дуб. Не без допомоги людини загинув і Запорозький дуб, у 1980-ті роки спалили найстаріший дуб у долині р. Орелі, а вже на початку ХХІ ст. так само навмисно хтось знищив найстаріший дуб Дібрівського лісу – дуб Нестора Махна.

Не ліпша доля спіткала й ландшафтно-геологічні пам'ятки: наприкінці 1980-х років віддали під забудову унікальний скелястий ріг правого берега Дніпра навпроти Стрільчої скелі, поглинуто кар'єром дуже мальовничу і незвичну Білу скелю на р. Вовчій, спаплюжено кар'єрами скелясті береги р. Кам'янки біля водоспаду та каньйону, знищено заради зручностей міських жителів та задоволення амбіцій тогочасної правлячої верхівки грандіозні скелі навпроти Монастирського острова (при будівництві набережної) і т.д.

Наразі постає питання про необхідність розробки нової концепції для збереження пам'яток природи у ХХІ столітті. Основні вектори для такої концепції є очевидними:

- спрощення і адаптація до сучасних умов механізму оголошення нових пам'яток природи;
- зміна сучасного ставлення до пам'яток як другорядної категорії відновленими первинними уявленнями про них як ключову категорію в заповідній справі;
- залучення цільових коштів до проведення повної інвентаризації усіх пам'яток природи в регіоні (а такі фінансові резерви на сьогодні в обласних бюджетах степових областей безумовно є у більше ніж достатніх для цього обсягах, є лише питання їх цільового та ефективного використання);
- формування образу пам'ятки природи як еталонної ділянки дикої природи, а не як самопроголошених людьми штучно створених об'єктів, які не мають нічого спільного з класичним (гумбольдтівським) тлумаченням пам'ятки природи;
- створення офіційної докорінно поновленої мережі пам'яток природи в регіоні, а також можливого перегляду класифікації типів пам'яток природи у законодавстві (наприклад, додати такі категорії, як природно-історична пам'ятка та ландшафтна пам'ятка).
- розширення сфери обігу категорії «пам'ятка природи» з традиційного кола «природоохоронних наук» – біології, екології, географії на гуманітарні наукові галузі, завдяки чому можливо буде розвивати саме культурологічну складову «пам'ятки природи», як частину загальнолюдської, етнічної, родинної спадщини.

За нашими попередніми оцінками [6, с.15], на теренах Степового Подніпров'я можливе створення у найближчий час щонайменше 200 ботанічних пам'яток природи, понад 70 геологічних пам'яток, до 100 гідрологічних пам'яток, не менше 20 зоологічних пам'яток, декількох карстово-спелеологічних пам'яток. Перспективи комплексних пам'яток спеціально ще не досліджувалися. Отже, замість 52 нині діючих пам'яток природи, створених ще у 1970-ті роки, тільки в сучасних межах Дніпропетровської області можливо створити 400 пам'яток природи, значна частина яких буде розміщуватися в межах уже діючих заповідних територій. Окрім вищезазначених аспектів, першочергове створення пам'яток природи по всій області забезпечить мінімальним правовим захистом найбільш важливі і вразливі природні об'єкти в межах великих площинних територій, які зарезервовані під заказники, заповідники та національні парки на віддалену перспективу.

Бібліографічні посилання:

1. Акімов М.П. Охороняймо пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи середньої Наддніпряниці. – Дніпропетровськ, 1930. – 65 с.
2. Акинфиев И.Я. Обзор древесной растительности Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Типолитография Губернского правления. – 1893. – 116 с.
3. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. Изд. 2-е, доп. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 272 с.

4. Донченко Ю.В. Охорона природи в часи Запорозької Січі // Свята справа. – № 1(3). – 1999. – С. 12–14.
5. Манюк В.В. Заповідні куточки на Дніпропетровщині: заказники: [навч. довідник] / Вад. В. Манюк, Вол.В. Манюк. – Дніпропетровськ, 2011. – 120 с.
6. Манюк В.В. Пам'ятки природи Дніпропетровської області: [навч. довідник] / Вад.В. Манюк, Вол.В. Манюк. – Дніпропетровськ, 2011. – 60 с.
7. Мороз П. Статський радник. Невідомі сторінки історії степового лісорозведення // Лісовий і мисливський журнал. – №5. – 2008. – С.24-25.
8. Орел С. «Веселі Боковеньки»: непросте повернення до себе // Дзеркало тижня. – № 34. – 9 вересня 2006 р. Режим доступу: http://dt.ua/articles/47748?articleslug=veseli_bokovenki_neproste_povernennya_do_sebe&rubric=40
9. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
10. Реєстр природно-заповідного фонду області (рос. мовою) / Відп. за випуск К.М. Обухова. – Дніпропетровськ, 1993. – 71 с.
11. Черноморец В. 90 лет Хортицкому обществу охранителей природы. – Запорожье, 2000. – 4 с.
12. Чабан М. Александр Дюма дорожил подарком первого фотографа Украины // Експедиція-XXI. – №1 (63). – 2007. Режим доступу: <http://exp21.com.ua/rus>
13. Чабан М. «Чарівна підкова» Присамар'я // День. Щоденна всеукраїнська газета. – № 114. – 2 липня 2010. – Режим доступу: www.day.kiev.ua/301506
14. Шнайдер С.Л. 500 выдающихся деревьев Украины / С.Л. Шнайдер, В.Е. Борейко, Н.Ф. Стеценко. – К.: Логос, 2011. – 203 с.
15. Ющенко О.К. Охорона пам'яток природи в Українській РСР. – К.: Українське товариство охорони природи. – 29 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.